

Niccolo Machiavelli.

Ludvík Zajíček (Brno).*)

Máme-li poznati člověka a jeho povahu, máme-li řádně porozuměti plodům jeho ducha, musíme zajisté poznati nejen osobu, ale i prostředí, místo a dobu, ve které dotyčný žije, neboť vše, co individuum obklopuje, má dalekosáhlý vliv na jeho vnější i vnitřní tvářnost, každá práce vůskne člověku svým vlivem určitý ráz.

Činnost Machiavelliho rozpadá se na dvě, a to za trvání republiky florentské, kdy byl mezi prvními státníky a na činnost za restaurace Mediceů, pánů Florencie, kdy byl nucen uchýliti se do ústraní.

Italie v epoše, o níž mluvíme, byla velmi vzdálena od jednoty politické. Na jedné straně dědičná aristokracie, na druhé demokracie, tu dědičné knížectví, tam zase knížectví zvolené, zde manství s absolutně vládnoucími pány, tam zase celá hierarchie feudální v nejlepší květu, množství malých republik — zkrátka úplná politická roztržštěnost a k tomu ještě rozličné vládní formy v různých částech slunné jinak Italie. V Benátkách prosperovala dobře dědičná aristokracie, držíc stále v šachu Janov. A zatím co Milán pod vládou Sforzy vzkvétal a bohatl — jak duševně, tak i hmotně — některá města v Romagni úpěla v bídě pod vládou jednotlivých drobných knížat.

Pomýšletí tedy na uvedení celé Italie pod jednotné panství bylo by se zdálo blouzněním o úkolu, který vymyká se všem lidským silám. Tato myšlenka nemohla se tak snadno zroditi v mysli politiků. Který pak to měl býti stát, který by vše ovládl a zreformoval? Vždyť na troskách staré svobody komunální vznikali tyrani, jejichž snahy nesly se k jedinému cíli: pojistiti si svou osobní kariéru a bezpečnost. Feudální řády pak a městské cechy znaly jenom prospěch svých příslušníků.

A v této době sprádal Mikuláš Machiavelli svůj zvláštní sen o »veliké Italii«, ovládané jediným knížetem, isa utvrzován myšlenkou, že nutností doby je, aby vytvořila se neochvějná moc centrální, v jejímž stínu by ostatní státy mohly prosperovati a růsti. Bez ní nebylo by jinak možno dospěti k občanské svornosti, ani k obecnému klidu, ani k civilisaci, stejně ne k bohatství ani průmyslu. Bylo potřeba velké energie, aktivity, moci individuální, která by, nedbajíc ani vnitřních ani vnějších překážek, postupovala nezměnitelně toliko k jedinému cíli. K tomuto despotickému, ale — vzhledem k ozdravení nutnému — úkolu zdálo by se býti určeno, knížectví — principát (Il principe). Avšak legální moc dle Machiavelliho nedostačovala k tomu, aby odstraněny byly zastaralé prerogativy a usurpané výhody. Zdá se mu, že nezbývá než užití prostředků mimořádných a snad hrozných. — Sluší poznamenati, že tento plán Machiavelliho nebyl nikterak novým, neboť už před ním různá knížata mluvívala o jednotné Italii; podobně blouznil Dante Alighieri ve svém traktátu »De monarchia«. —

Za prvý základ politiky sloužila Machiavellimu Romagna, již krutým způsobem opanoval Caesar Borgia (Valentino), jehož osobu zidealisoval a vzal za základ svého »knížete«, dále to byl stát církevní,

*) Ze semináře prof. dr. Jar. Kallaba.

pak království neapolské a konečně Toskána. Velikost knížete Borgia vytvořila v jeho mysli různé zásady, srovnala a vytepala jeho myšlenky. A tak se stalo, že bývalý florentský sekretář, chtěje zabezpečiti svému královskému žáku pustou toho času Itálii, radí mu, aby po způsobu onoho knížete založil si vlastní panství nad celou Itálií a to pomocí vlastního, národního vojska. Pustotu zvěšovaly ještě boje dvojitý druhu: jednak států a státek mezi sebou, jednak neustálý politický zápas uvnitř států. Byl to zápas podobný rvačce divých zvířat, v níž zvíře zuřivější, silnější a chytřejší snadno rozšápe ostatní. Byla to řada občanských válek a vojenské zvůle. Kdyžť bylo na všech stranách divokých zvířat, musil přijíti v zájmu klidu a pořádku mocný lev a chytrá liška zároveň, aby oba, isouce vyspělejší nad ony, týmiž zbraněmi a týmž způsobem zjednali klid. Jak může však prosperovati společnost lidská bez jednoty interesentů, práce, citů a myšlenek?

Právě v této době žije Niccolo Machiavelli, který — nechť se smířiti s duchem své doby — tvoří smělé plány na základě toho, co vidí kolem sebe, zachycuje skutečné poměry a hledí z nich těžiti pro svůj plán, pro budoucí jednotu Italie.

Dav se jako sekretář do služeb své republiky — Florencie — byl čtyřikráte vyslancem u dvora francouzského, dvakráte u dvora německého, vyjednával se suverény vlašskými, najímal kondotiery s námezdním vojskem a řídil úplně vojenské záležitosti republiky. V této době byl přívržencem lidu florentského — demokratem. Roku 1512 byli však Medicejští restaurováni a tehdy nadešla změna v dosavadním životě Machiavelliho. Novými pány je zbaven svého úřadu přes to, že byl zcela ochoten dáti se do jejich služeb. Nic mu neprosperý v tomto směru styky s význačnými osobami, s jejich pomocí počítal. Signoři mu nepřáli jako demokratu, Mediceové pak ostýchali se věřiti autoru »Knižete«, kteréhož jim dedikoval, obávajíce se, že budou kompromitováni. Odbývali ho jen ledajakými, jeho takřka nedůstojnými podniky.

Machiavelli, maje na mysli sjednocení Italie, chtěje od základů zreformovati celý politický život, měl si uvědomiti, že i na něho je případný výraz »Profeta disarmato«, že proto i on může zahynouti, nejse ozbrojen, neboť svět náleží mocným.

Konec konců bouří se proti Machiavellimu celé jeho okolí; i ten lid florentský, který mu nemůže odpustiti, že ve svém spise horuje pro sjednocení Italie a že dává tím nepřímou pokyn k tomu, aby Florencie byla zbavena své samostatnosti, prohlašuje ho za zrádce, který zamýšlí své plány uskutečniti cestou tyranie. A rovněž upadá v nelibost u velmožů, kteří v něm nevidí nic jiného nežli přítele a zastánce lidu. Machiavelli, pověděv bezohledně, co se má státi, nemá-li Italie zahynouti ve vnitřním soupeřství a rozvratu, připravil si celou řadu nepřátel všech století. Postava vévody Cesara Borgia — sjednotitele Romagne — oživila v mysli našeho politika. Po dlouholetém studiu chce dáti instrukce rovému knížeti-osvoboditeli a dedikaci skýtá vznešenému Lorenzovi z rodu medicejského možnost seznati v krátké poměrné době to, co nastřádal sám během studia dlouholetého. Jeho spis však přijat nebyl.

Machiavelli vyvolal velmi bohatou literaturu a dosud není a snad nebude ani jednotného názoru, aby byl kvalifikován způsobem uzna-

ným všeobecně. Je zajímavo, že všechno se v něm vidí: hned republikána, hned zas přívržence despotismu, kdokoliv k němu přistoupí, posuzuje ho když už ne s hlediska své doby (což je největší chybou), tedy alespoň se stanoviska pouze morálního, jiný zase s hlediska pouze politického, jiný hájí a vysvětluje ho prostředím i dobou, ve které žil, jiný patriotismem, jiný konečně drží se pouze litery. Přes to, že u svých současníků nezbudil odporu, byl později bičován se všech stran a od každého, kdokoliv k němu přistoupil, ať už to byl politik, sociolog nebo teolog. Od lidu firentského byl prohlášován za vlastizrádce, který — jsa republikán — dává nahlédnouti tyranům, jak mají zničiti svobodu lidu, nechválili ho ani bohatí, ani chudobní! Těmto se zdálo, že je chce zbaviti svobody, oněm pak, že ukazuje cestu, jak mají býti okradeni. Pro katolíky — hlavně pro Jesuity — byl kacířem už proto, že usiluje o to, aby náboženství, resp. církev stala se služkou mccného státu a ten zjev, že neodmítá náboženství katolické, vysvětlují pouhou jeho vypočítavostí, že totiž ono je elementem síly státu. Dobrým zdá se, že je nepoctivým, a oni hrozí se jeho názorů, které stojí v příkrém rozporu s dosavadní morálkou, špatným pak se zdá, že je horším, nežli oni. Ani ti, od nichž bychom toho nejméně očekávali — totiž přívrženci absolutismu — mu nemohou zapomenouti, že smýšlel kdysi po republikánsku.

Celá obrovská literatura obrací k němu svou pozornost. Různými nepřátelskými kritiky je prohlašován za úhlavního nepřítel morálky, náboženství i spravedlnosti.

Z jeho odpůrců jsou to hlavně: kardinál Reginaldo Polo, který praví, že spisy Machiavelliho jsou psány rukou ďáblovou. Byli to dále Jesuité, jichž přičiněním dostaly se spisy Machiavelliho na index bludů («Pekelný oheň politiků a Machiavellistů se šíří stále»). Když upevnila se později na všech stranách moc královská, byl kaceřován jako obhájce despotismu, ba byl činěn zodpovědným i za Bartolomějskou noc. Ba i Johannes Bodinus ve svém spise »De re publica libri VI.« (jenž má podobnou monarchickou tendenci jako *Il principe*) — prohlašuje Machiavelliho za zlého a atheistu.

Avšak na druhé straně, jak už to bývá, má Machiavelli své přívržence a obhájce, mezi nimiž jsou hlavně vynikající státníci a politikové. Četní parovníci rádi studovali »Knížete« a hleděli vytěžiti z něho co nejvíce. Je nesporno, že spis tento přispěl k vytvoření moderních států národních v celém jich složení organizačním a hlavně vojenském. A nejzajímavější u věci je, že mnohdy ti panovníci, kteří stavěli se oficiálně proti Machiavellimu, ubírali se ve skutečnosti cestou jím naznačenou (Fridrich II. Pruský). K četným obdivovatelům patřil Napoleon I. Jakýsi Trojano Boccalini obhájuje Machiavelliho prostou větou, poukazuje, pouze na to, že on vypravuje jen, co knížata činí a nejsou-li tato trestána pro takovéto jednání, tím méně zasluhuje trestu Machiavelli.

Abychom správně ocenili chování a názor člověka z dávné minulosti, je nutno, abychom se dívali naň očima jeho doby, s téže cesty, snad nepřímé a snad chybné. Na základě ideí a kriterií doby přítomné byli odsouzeni lidé i národové, kteří pod vlivem doby a nejrůznějších okolností museli přirozeně míti jiná měřítká a jiné ideje. Tak stalo se mnohokrát i Machiavellimu. Avšak kdo umí přenést se v myšlenkách

do doby, v níž Machiavelli žil? Snad sledal by ho co politika, jakého přiváděla s sebou doba, ne horšího ani snad lepšího oné. Byl Machiavelli znalcem nepořádků, které tentokráte panovaly. Nic jiného neradil sekretář florentský, než to, co viděl u jiných panovníků (u nejkřesťanštějšího panovníka Ferdinanda Katolického i Ludvíka XI.). Chtěl vytvořit obraz svého století, které bylo plno divokých a vypočítavých tyranů a veřejné špatnosti.

Svět, který ho obklopoval, sloužil a pomáhal mu vytvářeti pravidla a principy.

Uvážíme-li, že Machiavelli radil svému knížeti, aby měl vojsko národní, vlastní a ne cizí, aby hleděl zabezpečiti a zlepšiti zemědělství, obchod a průmysl, že přikazoval mu, aby vážil si lidí vynikajících v každém oboru, aby dával příklad, aby byl humánním a do jisté míry štedrým, aby byl spořivým za tím účelem, by mohl zmenšiti veřejné daně — uvážíme-li, jak Machiavelli zamítal a káral konfiskace, že nechtěl, aby panoval kníže v podrobených zemích podle pravidla: »Divide et impera« — zdá se nám, že všechny tyto okolnosti povedou k názoru, že nechtěl Machiavelli vytvořiti tyranu, jakého obrazí Aristoteles ve své »Politice«, kde staví se rozhodně proti tyranidě.

Uvažujme ve smyslu názorů Aristotelových o obsahu pojmu »tyran«. Zdá se, že tyraní dobře si uvědomili, že osobní jejich interes vyhledává, aby národ byl slabý a ubohý, aby takový jsa, nemohl se jim stavěti na odpor. Je jisto, že v tom případě, kdyby národ byl mocný, že by se tyraní neudrželi, ani jejich zájmy. Zdá se, že tyraní svěří moc raději cizincům nežli vlastnímu lidu, chtějíce tento zcela ovládati. — Kníže však, který by chtěl následovati rady Machiavelliho, musel by dáti přednost národním zbraním před zbraněmi cizinců, musel by důvěrovati svým poddaným. Kníže, který by si vážil lidí vynikajících v různých oborech a tyto odměňoval, jistě by odstranil onu nesvornost mezi občany. Kníže dle Machiavelliho má míti na mysli ne slabost, bídu a nedůvěru lidu, ale svornost, bohatství a moc. Rady Machiavelliho nikdy neukazují k tomu, že by byl chtěl vytvořiti tyranu; vždyť dle něho zákony měly poroučeti a nikoliv libovůle jedince, ani několika málo lidí.

Dobrou myšlenkou je formace vlastního vojska, neboť zdá se, že byla to neprozřetelnost se strany knížat vlašských, kteří — chtějíce zničiti jeden druhého — volali na pomoc cizí zbraně. Zaplatili to však dostatečně ztrátou trůnu.

Zdá se, že krutost, vyvolaná chladným přemýšlením, zrady a podvody byly vlastní všem tehdejším panovníkům. Kníže Machiavelliho připomíná nám zjev Ferdinanda Katolického, který pod rouškou křesťanství sjednotil říši a stále válčil hlásaje svatý mr!.

Myšlenky Machiavelliho nebyly vždycky monarchické. Tak ve spise »Il principe«, jímž chtěl vystihnouti skutečnost, jeví se nám jako monarchista, v některých však kapitolách (Discorsi sopra Tito Livio — kterýmžto spisem chce vyjádřiti ideál) zřejmě ukazuje tendenci republikánskou. Odkud tato rozmanitost v mysli sekretářově? — Je jisto — byl člověkem okolností, jichž změnou se měnil sám! Zdá se pak, že jeho měnlivost nerodila se ze slabého ducha ani z egoismu, nýbrž spíše z myšlenky, že světejší jsou zájmy celku nad individuální, že světejší je prospěch obecný; neboť přirozené je dáti přednost důležitějšímu před méně důležitým, jakkoliv individuum nesmí býti

podceňováno. — A to vše při tom velkolepém snu: přivésti Itálii pod jednotné panství a očistiti ji od cizinců, podněcovala Machiavelliho historie, on nemohl zapomenouti na bývalou slávu a velikost římskou, volaje po návratu do dob, kdy Itálie dávala světu zákony. Volal proto po centralismu, bez něhož žádný stát nemůže prosperovati ani na dlouho se udržeti.

Machiavelli tedy pod vlivem okolností přál si míti hned knížectví (il principato), hned republiku. Dřívěla v něm dvojí láska — jednak pro republiku (Florencie), jednak pro nezávislost italskou vůbec, ke které by se došlo zřízením jediné monarchie. A okolnosti vzbuzovaly hned tento, hned onen pocit. Vše co podnikala italská města, jevílo se v praktických úvahách sekretáře. Byl ve všem reflexem své doby.

V XVIII. kapitole spisu »Il principe« radí Machiavelli knížatům, že nemusí, ba nesmí dodržeti někdy dané slovo, že mají klamati a všelijak úskočně obcházeti lid. Tato rada stala se důvodem tak mnohých výtek a úplného odsouzení jeho. Je jisto, že těžko by bylo ospravedlniti tuto radu, která je v úplném rozporu s požadavky morálky, ať soukromé, ať veřejné. Myslím, že dojdeme i my k poznání, že sekretář florentský je hoden pokárání, avšak ne snad tolik, jak to činí jeho zásadní odpůrci, kteří hledí na vše od Machiavelliho jako na zavržení hodné.

Jeho otázka není absolutní otázkou lidského rozumu, nýbrž relativní, zvláštní nutností. Mluví často, že kníže má jednati v různých případech různě, dle rozličných podmínek.

Machiavelli, mluvě o knížectvích dědičných neb o státu již stabilisovaném, zdůrazňuje spravedlnost, humanitu a ctnost.

Když však promlouvá o knížectvích nových, praví asi toto (v kap. XV. a XVIII.):

»Bylo by chvályhodné od knížete, kdyby zachoval věrnost a žil ctnostně a nikoliv se lstí. Bylo by požadavkem, aby kníže byl dobrým kdyby ovšem všichni lidé byli dobrými. Ale, poněvadž zkušenost našich dob učí, že lidé jsou zlí a že by nezachovali věrnost, tak také nový kníže, který chce udržeti svůj stát, musí umět nezachovati dané slovo, když je nutno, musí zdáti se upřímným, věrným, avšak nemusí jím vždy býti!«

Na jiném místě praví asi takto: »Nesmíme se odchylovati od dobra, když můžeme je konati; avšak špatnost doby brání konati dobro; bylo by jistě velmi chvályhodným býti dobrým. Avšak častokráte jsme nuceni dívati se na všechno s hlediska špatnosti.« Machiavelli však píše na adresu toho, kdo mu rozumí, radí tomu, kdo je mezi tolika špatnými, mluví ke knížeti XVI. století a dovoluje mu, aby v nutnosti vkročil na cestu zla. Při tom vzdychá slovy, že lépe by bylo býti osobou soukromou, než knížetem — při tak veliké zkáze lidstva.

Zdá se, že z uvedeného možno vyvoditi, že Machiavelli neměl v úmyslu chváliti porušení věrnosti, což nazýval zlem (un male) a chybou (un vizio), ale že chtěl přízpůsobiti své rady okolnostem a poměrům své doby, jež nastaly nezávisle na jeho vůli a které i on odsoudil. Byl snad spíše historikem a statistikem, nežli moralistou a právníkem. On neboří pravdy etické, o nichž pravil, že jsou nezměnitelné, nýbrž mluví o povaze lidské.

Zdá se, jakoby Machiavelli mluvil ke svému novému knížeti: »Bylo by mnohem lépe pro tebe, kdybys za těchto poměrů nebyl knížetem, avšak ty jsi jím, věz, že upadneš ve zkázu, jestliže nebudeš jednat tak, jak já ti pravím.« — Novému knížeti nezbyvala relativně žádná jiná možnost, nežli vybrati si mezi dvěma špatnými cestami: Buď obětovati sebe a svůj stát, anebo hleděti za každou cenu se udržeti užitím jakýchkoliv prostředků. A chyběla tentokráte politická moc, která by zabezpečila občanský pořádek.

Milánský profesor *Andrea Zambelli* zabývá se rovněž velmi touto kapitolou o nedodržení daného slova knížetem. Je si dobře vědom toho, že moralisté prohlašují rozhodně, že nemůže býti argumentu na ospravedlnění nedostatku věrnosti a že není možné praesumptio, že všichni lidé jsou nevěrní a klamní; poněvadž presumpce tato byla by bezprávím páchaným na humanitě a kdyby tomu bylo tak, každý slib by musel býti vynucen. — Zmíněný profesor, jako příslušník italského národa, chce najíti pokud možno nejlepší východisko k ospravedlnění aspoň částečnému. Praví, že Machiavelli nechce býti na tomto místě moralistou, který se obrací ke všem lidem, nýbrž že mluví k novému knížeti své doby, který (dle Machiavelliho) je častokráte nucen, aby udržel stát, jednat proti věrnosti, pro kterého je nezbytno, aby měl ducha schopného obracet se tak, jak větry a rozmanitosti osudu mu poroučejí. A jako příklad podobného vladaře uvádí *Ferdinanda Katolického* a papeže *Alexandra VI.*

A uvažujme dále! Nebylo zde ani politické moci, ani zákona, který by byl schopný držeti na uzdě všechny podvrtné živly a který by dovedl zjednatí veřejný pořádek. Když tedy nestačila síla zákonná, nestačily řádné cesty spravedlnosti, dospělo se k tomu, aby tyto nedostatky vyplnila lest a obmyslnost. Jaký jiný prostředek zbýval rozhárané společnosti k vlastní její záchraně?

Nejen právem, ale také přirozenou povinností státu je pečovati o obecné blaho, starati se o garancii a záchranu od cizí zpronevěry a špatnosti — a nikoliv páchat je. Klam a podvody častokráte byly příčinou rozvratu a zániku mnohých států. — Pročež — nemělo se překážeti tomuto zlu, nemělo se ničiti, neměla býti zachráněna společnost týmiž prostředky, za jichž vlády mohla býti zničena? Chtíti s podobným lidem jinak jednatí je právě tolik, jako chtíti zraditi a ztratiti stát. V oněch zkažených dobách přímo byly nutné ony jinak hrozné rady Machiavelliho, poněvadž nebylo jiné cesty, kterou by se vyšlo z onoho zlopověstného labyrintu, do něhož špatnosti přivedly společnost.

Ve chladném argumentování vynořila se nám před očima na jedné straně nutnost politická, na druhé straně posvátnost smluv a daného slova či slíbené věrnosti. V opravdu těžké pochybnosti přiklonil jsem se k této poslední; avšak v důsledu všeho toho, co pověděno, myslím, že nebyla politika Machiavelliho v celku neslušná a zločinná. Jiné je zajisté chváliti a jiné mluvití o nutnosti politické.

Machiavelli řekl asi toto: »Nemůže se ctností nazývati zrada anebo nedostatek věrnosti, avšak je-li dovoleno o zlu říci dobře, jsou uvedené skutečnosti mimořádné, jež výsledek omluvá.«

Jak jsme viděli, je celá řada námitek proti Machiavellimu, avšak zdá se mně, že mnohá dala by se vyvrátiti, anebo aspoň omluviti.

Pěkná je jeho myšlenka, aby Itálie z toho takřka přirozeného stavu (*Bellum omnium contra omnes*) přešla v jednotný stát národní. Tato myšlenka uplatněna byla v mnohých státech, ve Francii, Španělsku a hlavně v Německu. A rovněž prostředek vedoucí k tomuto cíli byl záhy uznán za nejlepší; toť národní vojsko, v němž tkví veškerá moc států, bez něhož nemůže býti postavena bezpečná nezávislost.

Neboť morálkou pouze soukromou státy se nedají ani zakládati, ani zachovávat, ani řídit.

Snad neměl dělit Machiavelli politiku od morálky? Ale nutno si uvědomiti, že v záležitostech veřejných nejenom se schvaluje, ale i vyznamenává to, co jistě není možno považovati za normální (tak povod, lest a zavraždění ve válce).

Dalo by se pak Machiavellimu vytknouti, že přes to, že rozlišuje dobro od zla, přece zůstává mu pojem dobra něčím plynulým, co nemá žádných mezí. Co pak je podle něho dobro? Snad osobní prospěch, užitek?

A myslím, (abych navázal na mínění prof. dra Kallaba*) že, chtěl-li vytvořiti pravdivé poznatky, snad vědecké — pak nevyhověl úkolu, když nám podal obraz skutečnosti. Vědeckou cenu může míti jen objektivní poznatek, který by byl dán ve prospěch všeho lidstva a pro všechny časy; neboť věda (soustava poznatků obecně platných) jistě má býti zde k tomu cíli, aby nahradila různost stále se měnícího světa obecnými poznatky, aby vytvořila jednotnou myšlenkovou stavbu. Ve smyslu těchto úvah klesl by nám Machiavelli na pouhého rádce v nutnosti a nikdy by nebyl vědcem.

Církev římsko-katolická už ve smyslu svého náboženského poslání bývala odedávna pokládána za jedinou nositelku etiky, za jedinou šířitelku vzdělanosti a lidské kultury vůbec. — Když však touha stavu duchovního po majetku začala rozežírati dosud pevnou stavbu nezištných náboženských ideálů, kruhy duchovenské přestaly věnovati zvláštní pozornost duševním požadavkům věřících. Proto podle názoru renesančnicko církev není více jedinou nositelkou etiky a Nicolo Machiavelli je první, který se snaží zkonstruovati státní politiku necírkevní. Není on protietický, nemravný, nýbrž je anetický — jako dítě, které nemá ještě etiky; on, jsa synem renaissance, ztratil oporu, která dosud byla spatřována v církvi.

Uvážíme-li, že stát není pouze součtem lidí, že je to něco odlišného, cosi nezávislého na jeho nositelích, tu vkrádá se nám na mysl otázka, zda platí jiná etika pro člověka jako jednotlivce a zda jiná opět pro stát jako celek. V pochybnostech zdá se nám, že těžko tvrditi, že by táž etika platila též pro stát a nemůžeme vylučovati možnost rozlišení mezi etikou soukromou (jednotlivce) a veřejnou (pro stát).

Není třeba, aby účel teprve světil prostředky, když tyto isou již samy dobré.

*) V semináři z dějin právní filosofie.